

14163,II
Б-14
рарк

Ә. БАҒЫРОВ

МҮРӘККӘБ ЧУМЛӘЛӘРИН
ҰСЛУБИ
ХҮСУСИЙЛӘТЛӘРИ

АДУ НӘШРИ
БАҚЫ – 1978

МУНДЭРИЧАТ

Биринчи һиссә

Табесиз мүрәккәб чүмләләрин үслуби хүсусијјәтләри

I. Гарышлашдырма әлагәси	4
II. Айдынлашдырма әлагәси	8
III. Сәбәб-иетичә әлагәси	9
IV. Заман әлагәси	12

Икинчи һиссә

Табели мүрәккәб чүмләләрин үслуби хүсусијјәтләри

I. Мүбтәда будаг чүмләсинин үслуби хүсусијјәтләри	18
II. Хәбәр будаг чүмләсинин үслуби хүсусијјәтләри	21
III. Тә'јин будаг чүмләсинин үслуби хүсусијјәтләри	25
IV. Тамамлыг будаг чүмләсинин үслуби хүсусијјәтләри	32
V. Зәрфлик будаг чүмләсинин үслуби хүсусијјәтләри	37
1. Заман будаг чүмләләринин үслуби хүсусијјәтләри	38
2. Јер будаг чүмләләринин үслуби хүсусијјәтләри	39
3. Сәбәб будаг чүмләләринин үслуби хүсусијјәтләри	41
4. Шәрт будаг чүмләләринин үслуби хүсусијјәтләри	42
5. Мәгсәд будаг чүмләләринин үслуби хүсусијјәтләри	46
6. Көмүйәт будаг чүмләләринин үслуби хүсусијјәтләри	47
7. Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләләринин үслуби хүсусијјәтләри	49
8. Дәрәчә будаг чүмләләринин үслуби хүсусијјәтләри	50
9. Иетичә будаг чүмләләринин үслуби хүсусијјәтләри	52
10. Гарышлашдырма будаг чүмләләринин үслуби хүсусијјәтләри	53

Редактору К. Элиев
Корректору Р. Ибраһимова

МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ОРДЕНА ТРУДОВОГО КРАСНОГО ЗНАМЕНИ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ им. С. М. КИРОВА

АБДУЛГАМИД АХҮНДБАЛА оғлы БАГИРОВ

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
(на азербайджанском языке)
(учебное пособие)

Жығылмаға верилмишdir 4/V-78. Чапа имзаланмышдыр 25/V-78.
Кағыз форматы 60×90. Чап вәрәги 3,25. Несаб-иашријат вәрәги 3.

Сифариш 117. Тиражы 1000. Гијмети 21 гәп.

АДУ мәтбәәси, Бакы, Коммунист күчәси, 6

Cəh.

Биринчи һиссә

ТАБЕСИЗ МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘЛӘРИН ҮСЛУБИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Азәрбајҹан дилчилијиндә мүрәккәб чүмлә, о чүмләдән табесиз мүрәккәб чүмлә, нисбәтән сох ишләниши мөвзуулардан-дыр. Табесиз мүрәккәб чүмләләрин үслуби хүсусијјәтләри һагында исә Азәрбајҹан ССР ЕА Дилчилик институтунун колективи тәрәфиидән јазылмыш «Азәрбајҹан бәдии дилинин үслубијаты (очеркләр)» адлы әсәри истисна етсәк, демәк олар ки, бу вахта گәдәр дәрин тәдгигат иши апарылмамышдыр.

Табесиз мүрәккәб чүмләләрин үслуби хүсусијјәтләриндән данышаркән, онларын һәр һансы бир компонентинде баш вермиш иختисарлар үзәриндә хүсуси оларағ дајаммаг лазымдыр. Табесиз мүрәккәб чүмләләрдән бәһс едән грамматикләrin әксәријәти буилардакы иҳтиисардан сөз ачмышлар. Лакин бу иҳтиисарын јаратдырыг үслуби мә'налар, үслуби еффект барәдә данышылмамышдыр.

Лакин табесиз мүрәккәб чүмләләрин јаратдыглары үслуби еффект тәкчә иҳтиисарла изаһ олунға билмәз. Белә чүмләләрин гурулушунда, бунларда иштирак едән сөзләрин лексик-семантик хүсусијјәтләриндә, тәркиб һиссәләри арасында интонацияда да үслуб баҳымындан мараглы һаллар чохдур. Бунларын һәр бирини табесиз мүрәккәб чүмләләрин формалашмасында биринчи дәрәчәли әһәмијәтә малик олан мә'на әлагәләрindә ахтармаг вә изаһ етмәк мәгсәдә даһа мұвағиғ оларды. Она көрә ки, мә'на әлагәләри, әслиндә, табесиз мүрәккәб чүмләни јашадан әсас амилдир.

Бунсуз (мә'на әлагәси олмадан) табесиз мүрәккәб чүмләни дүшүнмәк мүмкүн дејилдир.

Табесиз мүрәккәб чүмләләрдән бәһс едән бүтүн мүәллифтәр бунлары, әсас е'тибары илә һәмин мә'на әлагәләринә көрә өвәргләндирәрәк груплыштырышлар. Биз дә бу ән'әнәни дазам етдиրәрәк, табесиз мүрәккәб чүмләләрдә тәсадүф етдириз үслуби хүсусијјәтләри мәһз бу мә'на әлагәләри фонунда көстәрмәје чалышачајыг.

I. Гарышлашдырма әлагәси

Гарышлашдырма әлагәси илә дүзәлән табесиз чүмләләри ашағыдақы үслуби хүсусијәтләрә көрә фәргләндирмәк мүмкүндүр.

1. Тәркиб һиссәләринин хәбәрләри тәкrap олмасын дејә икinci чүмләнин хәбәри өз лексик-семантик мә'насына көрә тамамилә башга сөз вә ja сөзләрдән ибарәт олур, һәм дә булар арасында бир зиддијәт һисс олунур. Гарышлашдырма мә'насы да мәһз бу зиддијәтдән доғур. Мисаллара мұрашият едәк:

«Ачлыға бир он күн дәзмәк олар, амма сусузлуг јаман бәладыр» (Н. М е н д и . «Өлкәм»).

«Чәмәнкилин еви илә бизим евин арасындан ахан чајын маһнылары данышды, о дилләнмәди» (И. Г а р а ё в . «Өмүр»).

«Сәнин атан бир ағыллы кишидир, амма сән она охшама-жысан» (Ә. Һ а г в е р д и ё в . «Хортданың чәһеннәм мәктублары»).

Биринчи мисалымыздакы табесиз мүрәккәб чүмләнин бириңиң тәркиб һиссәсінин хәбәри (**дәзмәк олар**), әслиндә, икinci чүмләнин хәбәрләри инкар формасында (**дәзмәк олмаз**) ишләнмәли иди. Лакин данышан шәхсин идејасы, мәгәр сәди икinci чүмләнин мә'насыны бир гәдәр гүввәтли, тә'сирли етмәк олдуғу үчүн, башга сөзлә, сусузлугун ачлыға нисбәтән даһа дәһшәтли олдуғуны көстәрмәк учун бу чүмләнин (икinci чүмләнин) хәбәрини бириңчидәкендән тамамилағандағы үйдеңдән, **јаман бәладыр** сөзләри илә ифадә етмишdir.

Икinci мисалда вәзијәт бир гәдәр фәрглидир. Бу чүмләнин тәркиб һиссәләринин хәбәрләри бир нөв синоним кими чыншын етмишdir. Зиддијәт, гарышлашдырма мә'насы исә һәрик тәркиб һиссәсінин умуми мәзмунундан чыхыр.

Үчүнчү чүмләдә исә мүкалимәдә оланларын бир-бирина мұнасибәти вә һәмин чүмләни сојләjенин мәгсәди еләдир ки икinci чүмләнин хәбәрләри биринчи тәркиб һиссәсінин хәбәрләри (**ағыллы кишидир**) әкси тәрзиндә, ј'ни **ағыллы киши дејилсән** шәклиндә ишләтмәк олмазды. Буна көрә дә да-нышан шәхс өз мұхатәбини өзүндән инчитмәмәк, онун иззәти нәфсиңә тохунмамаг мәгсәди илә мәсәләни бир гәдәр «јумшалдыр» вә сән **ағыллы киши дејилсән** әвәзине **она** (ј'ни ата) **охшама-жысан** дејир.

Бу чәһәтдән Ч. Элибәјовун «Өзүмү ахтарырам» повестин дә Сәмај өзүнде бачылығы арасында кедән сөһбәтдән көтүрдүјү мүз ашағыдақы чүмлә даһа сәчијүйвидir.

«— Һә, де көрүм армудун жаҳшысыны ајы јејир, јохса әри сәнән жарашишы!»

Мараглыдыр ки, бу табесиз мүрәккәб чүмләнин икinci компоненти бүтөвлүкдә **јемир** хәбәри әвәзине ишләнмишdir. Әсәрин мәзмунундан Сәмајенин көзәл гыз олдуғуны вә һәмишә «армудун жаҳшысыны мешәдә ајы јејир» зәрбулмәсәлини ишләтдијини билирик. Бачылығыны ejhamы да (икinci тәркиб һиссәсі бүтөвлүкдә ejham кими дејилмишdir) мәһз бунунда әлагәдардыр.

«Ушагларын ағзы бала батыб, галмышам мән» (Ч. Э ли-бәјов. «Өзүмү ахтарырам»).

«Үрәj дәjәn дил жарасы сагалмаз, бычаг жарасынын изи дә галмыр» (Б. Бајрамов. «Севирсә гајыдачаг»), — кими чүмләләр дә үслуби хүсусијәтләrinе көрә жуҳарыдақылар гәбилиндәндир.

2. Тәркиб һиссәләринин хәбәрләри антоним сөзләрлә ifa-дә олунур. Белә табесиз мүрәккәб чүмләләрдә:

а) тәркиб һиссәләrin мәзмунларынын гарышлашдырылмасы әснасында мејдана чыхан фәрг, зиддијәт мә'насы бир гәдәр дә парлаг олур;

б) икinci тәркиб һиссәсінин хәбәриндәки «дыр, дир, дур, дур» хәбәр шәкилчиси вә ja «иди» әдаты ихтисара дүшүр. Бу да өз нөвбәсіндә, чүмләни сәлисләшdirir, мәсәлән:

«Машының зәһмәти аздыр, кәлири чох» (О. Саламзадә. «Гызыл торпаг»).

Нәсиһәт ачыдыр, мејвәси ширин.

«Онун боју алчагдыр, мәним бојум уча (Данышынан).

Мисал олараг көстәрдијимиз бириңи дөрд чүмләдә, әввәлән, тәркиб һиссәләринин хәбәрләриндәки антоним сөзләр **аzdыр — чох**(дур); **асандыр — чәтиң**(дир), **ачыдыр — ширин**(дир), **алчагдыр — уча**(дыр) һәмин табесиз мүрәккәб чүмләләrin мәзмунунда бир тәзад жаратмагла, бурадакы зиддијәтли гарышлашдырманы хејли гүввәтләндирмишdir. Дикәр тәрәфдән, бу мисалларын үчүндә дә икinci тәркиб һиссәсінин хәбәриндәки «дыр» хәбәр шәкилчисиниң ихтисара дүшмәси буыларын гурулушунда бир садәлик жаратдығы кими, ифадә олунан фикри дә хејли садәләшdirмиш вә сәлисләшdirмишdir.

3. Тәркиб һиссәләринин икinciисиндә фе'лин инкарында ишләнілмәли олан хәбәр әвәзине бир «әксинә» сөзү ишләннишdir. Бунунда да, бүтөвлүкдә, табесиз мүрәккәб чүмләлүзум-суз, артыг јүкдән хилас олур. Чүмләдә охучуя жа динләjичијә чатдырылмасы нәзәрдә тутулан фикир исә бундан нәиниңи нечә итирмир, бәлкә, бир гәдәр дә гүввәтләнир вә даһа тә'сирли олур; мәсәлән:

«Анам өзүнү һәлак етмәк истәјир, баға кетмәjә разы дејил, атам исә әксинә» (Шифаһи нитгдән).

Бу чүмләләрин биринчисиндә аз зәһмәт тәләб едир, тікінчесиндә исә атам исә баға кетмәје разыдыр сөzlәри бурахылмышыры ки, бунун да нәтичесиндә сөзә, ваҳта, енеркијаја, нәгәдәр гәнаәт олдуғуны, еләчә дә мә'нанын нә гәдәр ајдыналашдығыны сұбут етмәје еңтијаја белә јохдур.

4. Тәркиб һиссәләринин хәбәрләринин башга-башга сөzlәрлә ифадәси гарышлашдырыманы даһа сәмәрәли, даһа тә'сирли етдији кими, бунларда хәбәр шәкилчиләринин ихтиасы да табесиз мүрәккәб чүмләниң мәзмунуну сәлисләширир; мәсәлән:

«Сәнин атан Начы Салман, онун атасы Гуламәли».

«Сәнин аナン Бәнөвшә, онунку Тамаша» (Данышыгдан).

Белә чүмләләрин өзләrinә дә бир өлчү илә јанашмаг дүзүн олмазды. Белә ки, биринчи икى чүмләдә **һәким**(дир) вә **мүһәндис**(дир) хәбәрләринин тәркиб һиссәләриндәки јер дәжишмәси бурадакы гарышлашдырма мә'насыны мүәjjән гәдәр гүввәтләндирмишdir. Бу конкрет икى чүмләдә хәбәр вәзиғесинде ишләнмиш **һәким** вә **мүһәндис** сөzlәри илә јарапан гарышлашдырма бурадакы субъектләрин (сәнин оғлун, сәнин гызын) тәхминән еjni сәвијәли адамлар олдуғуны билдirmәjé хидмәт едир. Бунунла белә, бунлар арасында фәалиjjéт саһесинин мүәjjәn фәргә малик олдуғу да ајдыналашыр.

Мисалымызын сон икى чүмләсindә гурулуш, грамматик вәзијәт еjni олса да, бунларын мәзмунундағы үслуби хүсусијәт бир гәдәр фәрглидир. Белә ки, һәмин чүмләләрин хәбәрләри кими ишләнән вә шәхс адлары билдиရәn сөzlәр (Начы Салман, Гуламәли, Бәнөвшә, Тамаша) нағында мүкалимәдә оланларын әvvәлчәдән мә'лumatы олмалыдыр. Бунсуз һәмин табесиз мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләринин бу гурулушда ишләдилмәси вә ja ифадәси мүмкүн дејилdir. Бундан башга, адәтән, белә налларда һәмин шәхсләрин бири мүсбәт, о бириси мәнfi характеристә олмалыдыр. Гарышлашдырыманы гүввәтли вә тә'сирли едәn дә мәһz бу чәhәтdir.

5. Тәркиб һиссәләрindән сонунчусунун хәбәри дүшүр, даһа дөгрису ихтиар едилir. Айры-айры компонентләrin мәзмунда јарапан фәргләндирими гарышлашдырма исә һәмин чүмләләрин икинчи дәрәчәли үзвләrinә көрә баш верир. Бунлары айры-айрылыгда нәзәрдәn кечирәk:

a) тамамлыглara көrә; мәсәlәn:

«Ханым гыз халасына охшар, икид оғлан дајысына»;

«Һүнәрсiz өзкәjे күвәнәр, һүнәrlи өзүнә» (Аталар сөзу).

Шифаһи халғ данышыг дилиндәn көтүрдүjумүз бу табесиз мүрәккәб чүмләләрин һәр икисинде гарышлашдырылан чүмлә үзвләри, мұвағиғ олараг, халасына, дајысына вә өзкәjе, өзүнә vasitәli тамамлыглардыr. Бу чүмләләrdәki мараглы үслуби хүсусијәт исә, бунларын икинчи тәркиб һиссәлә-

ринин хәбәрләринин ихтиаса дүшмәсидir. Догрудан да, әкәр биз бу чүмләләрин тәркиб һиссәләринин икинчисиндә «охшар» вә «кувәнәр» хәбәрләрини өз јеринә гојуб ишләтсек бу заман бунларын мәзмунунда һеч бир дәжишиклик јарапаса да, мәниларынын сәлислиji вә үмуми аhәнкәдарлығы, һеч шубhесиз, позулар. Тәсадүfi дејилdir ки, мисалларымызын hәр икиси аталар сөзу сәвиijәsinә гәdәр jүксәлмиш, халгын дилиндә сабит сөз бирләшмәләри кими ишләmәkдәdir.

b) тә'jинләrә көrә; мәсәlәn:

Ортулү սүфрәнин бир ејbi олар, ачыг сүфрәнин мин.

АЗәрбајҹан дилиндә бу гәбилдәn олан табесиз мүрәккәб чүмләләrin dә мараглы үслуби хүсусијәтләri вардыr. Белә чүмләләrдә диггәтәлајig чәhәt тәркиб һиссәләrinde bаш вәрэн гарышлашдырыманы гүввәтлијindәdir. Мәсәl буrasын-дадыr ки, бу чүмләni үслуб бахымындан мараглы едәn тәркиб һиссәләrinde ишләnmiш вә тә'jин вәзиғесини дашыјan «бир» вә «мин» сајларыдыr. Дикәр тәrәfдәn, бу да чох мараглыдыr ки, тәркиб һиссәләrinde «өртулү սүфрә» вә «ачыг сүфрә» II нөv тә'jini сөz бирләшмәlәrinde мөвчуд олан антонимлик онсуz да бурадакы гарышлашдырыманы — фәрги гүввәтләндирмишdir. Бунун үзәrinә **бир** вә **мин** сајларындағы мубалиғә јарадан фәрги дә әлавә едәndә, бутөвлүkдә табесиз мүрәккәб чүмләниң мәзмунундағы гарышлашдырма гат-гат артыр вә онун үслуби мә'на устуnlүjү даһа парлаг сурәтдә нәzәrә чарпы.

v) зәрфликләrә көrә; мәсәlәn:

«Мәрд башдан јапышар, намәрд ајагдан». (Аталар сөзу)

Бу табесиз мүрәккәб чүмләниң тәркиб һиссәләri арасындағы гарышлашдырыманын, һәмчинин икинчи тәркиб һиссәsinde хәбәрин ихтиасы да өз үслуби әhәmijjәtinә көrә «б» маддәsinde нәzәrдәn кечирдијимиз мисалдакына чох бәnзәjir. Бурада да ики тәркиб һиссәnin мүbtәdalary — **мәрд** вә **намәрд**, һәмчинин тамамлыглары — **башдан** вә **ајагдан** антонимләri икинчи тәркиб һиссәnin хәбәринин (јапышар) ихтиаса дүшмәsi нәтичесинде јарапан үслуби еффекти хеjli гүввәтләндирмишdir.

«Икид оғул сиnәdәn јарапанар, горхаг күрәkдәn» — чүмләsindeki гарышлашдырымадан јарапан үслуби еффекти дә јухарыда нәzәrдәn кечирдијимиз мисалымызда олдуғу кимидir.

6. Тәркиб һиссәlәrdәn икинчisinin bir һиссәsi ихтиаса дүшүr. Bu da чүмләlәrin mә'na вә мәзмунunda јаратдыры үслуб чаларлығы вә еффектиn көrә мүхтәлиf тәzәhүr формаларына малик олур. Бунлардан бә'zilәrinи nәzәrдәn кечирәk:

a) Тәркиб һиссәlәrin сонунчусунда хәбәри тамамилә дүшүr, биринчи тәркиб һиссәsinin хәбәри икинчиjә dә aид олур; мәsәlәn:

«Арвад да гуллуг еләјир, гыз да» (С. Рәһман. «Сечилмиш әсәрләри, I ч.»).

«Сәртиб тәмиз адамдыр, сәрһәнк чиркин» (М. Ибраһимов. «Кәләчәк күн»).

«Мән ону чох севирдим, о да мәни» (Ч. Чаббарлы. Эсәрләри, I чилд).

«Һәр шеј бошлуғундан сынар, иисап бәрклијиндән» (М. Ибраһимов. Сечилмиш әсәрләри, I ч.).

Бу чүмләләрин һәр биринин сон тәркиб һиссәсендә, мұвағиғ олараг, гуллуг еләјир, адамдыр, севирди вә сынар хәбәрләри бурахылыш, лакин бунларын охуучуја тә'сир гүзвәси, мә'на долгунлуғу артышдыр. Бу чүмләләрдә, һәмчинин гарышлашдырма мә'насы да хејли аjdын вә сәмәрәли олмушудур.

б) Бириңчи тәркиб һиссәдәки хәбәрдә ифадә олунан бир иш вә ja һәрәкәт иkinchi тәркиб һиссәсендә инкар олунур. Өзу дә бу, бириңидә тәсдиг, иkinchi тәрәфи формасы илә дејил, садәчә олараг, **jox** сөзүнүн ишләдилмәси илә баш тутур. Һәмин бу — **jox** сөзү иkinchi чүмләдәки инкарлығы да-ха да тә'сирли едир, мәсәлән:

«Оғул тапылар, гардаш **jox**» («Азәрбајҹан нағыллары»-дан).

«Дашдан сәс чыхды, Мәрjәмдән **jox**» (И. Гасымов, И. Сејидбәјли. «Илләр кечир»).

в) Бириңчи тәркиб һиссәсендә **jox** сөзү илә инкар едилән бир һал, һәрәкәт, иш вә ja кејfijjәт иkinchi тәркиб һиссәдә тәсдиг билдириң хәбәр илә ифадә олунур. Беләликәлә дә бириңчи тәркиб һиссәдәки — **jox**, иkinchi тәркиб һиссәдәки хәбәрин инкар билдириң варианты кими ишләнмиш олур; мәсәлән:

«Жалныз додаглары **jox**, чөһрәсинин бүтүн ашағы гисми яғлы иди» (Әбулхәсән. «Jоxушлар»).

«Ағыл жашда **jox**, башда олар» (Аталарап сөзү).

Бу табесиз мүрәккәб чүмләләрдә исә бириңчи тәркиб һиссәләрдәки **jox** сөзү, мұвағиғ олараг, **ағламырдылар**, **яғлы дөйлди** вә **олмаз** хәбәрләринин әвәзиндә ишләнмишdir. Әкәр биз һәмин сөзләрин һәр бирини өз јеринә («**jox**» сөзү әвәзинә) гојсат, бу чүмләләрдәки аждыныг, рәванлығ нәники азалар, зәйфләшәр, һәтта мә'на, мәзмун ағырлашар.

II. А҃ДЫНЛАШДЫРМА ӘЛАГӘСИ

«Аждынлашдырма әлагәси табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләрindә бириндә (әввәлинчисиндә) ифадә олунан фикрин о бириндә (икинчисиндә) ирәли сүрүлән фикирлә бу

вә ja дикәр чәhәтдән аждынлашдырылмасы әсасында јарадылыр»¹.

Аждынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләринин хәбәрләри III нөв тә'јини сөз бирләшмәләри илә ифадә олундугда бунлардан бириңчинин хәбәрнин иkinchi тәрәфи ихтиясар олuna биләр. Белә ихтиясарлар иәтичесиндә, бүтәвлүкдә, чүмлә лүзумсуз, артыг сөзләрдән томизләнир, сәлисләшмә вә аждынлашма јараныр. Мұвағиғ мисал беләдир:

«Ики гәтнамә вар — деди, — Бири большевикләрин, сол есер вә сол дашиагларын, иkinchi исә саг есер, саг дашиаг вә меншевикләрин гәтнамәсендир» (М. С. Ордубади. «Дөјүшән шәһәр», яхуд,

Кәнддә ики яхын гоһумум јашајыр, бири анамын, о бириң атамын гардашыдыр.

Догрудуру, биз јухарыда көстәрдик ки, бу кими чүмләләрни бириңчи тәркиб һиссәсендә III нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунмуш хәбәрин иkinchi тәрәфи дүшүр. Лакин мисалымыздакы конкрет чүмләни (бириңчи мисалы иәзәрдә тутуруг) көтүрүб диггәтлә иәзәрдән кечирсәк, көрәрик ки, бу чүмләнин һәр ики компоненти башдан-ајаға ихтиясарла дүзәлмишdir. Даһа дөгрүсу, һәмин чүмләнин сонунда, III нөв тә'јини сөз бирләшмәсендеги иkinchi тәрәфи кими ишләнән гәтнамәсендир сөзү беш тә'јини сөз бирләшмәсендеги иkinchi тәрәфи дир вә ялныз иkinchi тәркиб һиссәсендеги сонунчы хәбәрнән ишләнмишdir. Бурадан да белә табесиз мүрәккәб чүмләләрни үслуби хүсусијәтләри, рәванлығы вә сәлислиji өз-өзүнә аждын олур.

Иkinchi чүмләдә исә иkinchi тәркиб һиссәдә хәбәр вәзиғесиндә ишләнән III нөв тә'јини сөз бирләшмәсендеги (атамын гардашыдыр) иkinchi тәрәфи олан гардашыдыр сөзү, ejni заманда, бириңчи тәркиб һиссәсендеги һәбәрнин дә (анамын) иkinchi тәрәфи вәзиғесини дашајыр.

«Шаһын үч арвады варды: бөјүү вәзири, иkinchi вәкилин, о бириңи исә нахырчынын гызы иди» (Азәрбајҹан нағыллары»-дан) чүмләсін дә бу гәбильдән олан табесиз мүрәккәб чүмләләрдәндир.

Белә чүмләләрдәки ихтиясарын јазыда вә шифаһи интегрә јаратдыры гәнаэт вә фикир аждыныг, шүбһәсиз, диггәтәла-јигдир.

III. СӘБӘБ-НӘТИЧӘ ӘЛАГӘСИ

Табесиз мүрәккәб чүмләдә мә'на әлагәләри ичәриенде сөбәб-нәтичә әлагәси дә чох мүһум үслуби хүсусијәтләре вә әһе-

¹ Н. Бајрамов. Мұасир Азәрбајҹан дилиндә табесиз мүрәккәб чүмләләр, Азәрб, ССР ЕА Нәшријаты, Бакы, 1960, сәh. 66.

мүйжэтэ маликдир. «...сәбәб-нәтичә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләриндән биринчисинде ифадә олунан фикир иккىнчисинде ирәли сүрүлән фикир үчүн сәбәб, иккىнчи синде дејилән фикир биринчисиндән фикир үчүн нәтичә мәзмунуна малик олур»².

Бу, мәсәләнин анчаг грамматик чәһәтидир. Сәбәб-нәтичә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләнин үслуби хүсусијәтләrinә кәлдикдә, Азәрбајҹан дилиндә бу әлагә илә бир сыра мараглы үслуби мә’на чаларлары јараныр. Бунлардан бә’зиләрнин нәэрдән кечирәк:

1. Сәбәб-нәтичә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрдә нәтичә (II тәркиб һиссә) илә сәбәб (I тәркиб һиссә) арасында ы мә’на әлагәсинин јаранмасы үчүн бә’зән һеч бир бағлајычы васитәдән истифадә олунмур. Бу, мүәյҗән конкрет һалларда нәтичәни сәбәбә, һәмчинин сәбәби нәтичәјә даһа чох бағлајыр, мәсәлән:

«Рүстәм киши ғаны гара ичәри кирди, бу вахт һамы сакит олду» (М. Ибраһимов. «Бөјүк дајаг»).

«Елә бу вахт ғапынын зәнки узун-узады чалынды, Рамазан дартылыш јај кими јериндән атылды» (И. Мәликзадә. «Өзкә анасы»).

«Елә бу вахт пәнчәрә бәрк дөјүлдү, ғочанын көзәл јухусу, вагиә сәадәти бирчә анда һечә дөңдү» (М. Гочаев. «Мажызыл»).

Мисалларымызын һәр бириндә табесиз мүрәккәб чүмләнин иккىнчи тәркиб һиссәси (бу вахт һамы сакит олду; Рамазан дартылыш јај кими јериндән атылды; ғочанын көзәл јухусу, вагиә сәадәти бирчә анда һечә дөңдү) биринчинин мәнтиги нәтичәсі кими ишләнмишdir. Биринчи тәркиб һиссәләр (Рүстәм киши ғаны гара ичәри кирди, елә бу вахт ғапынын зәнки узун-узады чалынды; Елә бу вахт пәнчәрә бәрк дөјүлдү) исә сәбәб мәзмунуна дашымагдадыр. Интонасија бунларын компонентләри арасында сәбәб-нәтичә әлагәси әсасында көзәл бир мә’на әлагәси јаратмышдыр.

2. Бир сыра һалларда сәбәб-нәтичә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләнин нәтичә һиссәси бир нечә чүмләдән ибарәт олур. Бу һалда јазан ја данышан шәхс бир сәбәбин бир нечә нәтичәсии көстәрмәккә, ону (сәбәби) мүәйҗән дәрәчәдә мә’наландырыр. Башга сөзлә десәк, бир һадисәдән доган бир нечә һал, вәзијјет данышан ја јазан шәхс тәрәфиндән елә садаланыр ки, охучу ја динләјичи бунларын сәбәбинин әсаслылыгына инанмаја билмир:

² Һ. Бајрамов. Мұасир Азәрбајҹан дилиндә табесиз мүрәккәб чүмләләр. Азәрб. ССР ЕА Нәшријаты, Бақы, 1960, сәh. 71.

«Белә һалларда иккичи һиссәни тәшкىл едән чүмләләрин һәр бири бир нәтичә билдиရән чүмлә олур»³. Мисаллара нәзәр јетирәк:

«Кәндидин јухары мәһәлләсендән 5—6 կүллә сәси ешицилди, адамлар дик атылдылар, итләр һүрүшдү, тојуг-чүчә гагғылдашды, күчәләрдә, һәјәтләрдә сәс-куј галхды». (Данышыгдан)

Мисалымыздакы табесиз мүрәккәб чүмләнин сәбәб мәзмуну дашыјан биринчи тәркиб һиссәси (кәндидин јухары мәһәлләсендән 5—6 կүллә сәсинин ешицилмәси) галан тәркиб һиссәләр үчүн бир әсас олумшудур. Галан тәркиб һиссәләрнин һәр бири мүстәгил мәзмуну малик олса да, бунлар арасында мәһәз әсас сәбәб илә бағлы олан мәнтиги бир бағлылыг вардыр, јаҳуд:

«Палыц ағачынын алтындан кечәркән бирдән одлу бир күләк үзүнә вурду, онун нәфәси даралды, ајаглары бүкүлдү, о јыхылды» (Ә. Мәммәдханлы. «Анд»).

Бу чүмләләрдә бир сәбәбин (Палыц ағачынын алтындан кечәркән бирдән одлу бир күләк онун үзүнә вурду) үч нәтичәси (онун нәфәси даралды, ајаглары бүкүлдү, о јыхылды) көстәрilmишdir. Бурада да нәтичә билдиရән бу чүмләләрин мүстәгиллиji илә бир сырода үмуми сәбәб илә мәһәкәм бир мә’на әлагәси вардыр.

Бу чүмләләрдә дә сәбәб-нәтичә әлагәсинин јаранмасында интонасијанын хидмәти олумшудур.

3. Тәркиб һиссәләрдән биринчиси, јәни сәбәб билдиရән компонент бир нечә чүмләдән ибарәт олдуғу һалда, нәтичә билдиရән иккىнчи тәркиб һиссә жалызы бир чүмләдән ибарәт олур. Белә табесиз мүрәккәб чүмләләрдә нәтичә билдиရән тәркиб һиссәдә ифадә олунан фикир бир нечә чәһәтдән әсасланырылыр. Буна көрә дә чүмләнин, үмумиликдә көтүрүлдүкдә мәзмуну, мә’насы гүввәтли чыхдығы кими, онун тә’сир гүввәси дә хејли артмыш олур.

Мұвағиғ мисал беләдир:

«Сәнин пулун чохдур, сән голлу-ғанаадлысан, сәнни архан, көмәјин гүввәтлиди, о јетим сәннилә чәнкү чидала чыха билмәз».

Бу чүмләдә дә тәркиб һиссәләри бир-бири илә интонасија илә бағланмышдыр.

Табесиз мүрәккәб чүмләнин сон компоненти (о јетим сәннилә чәнкү чидала чыха билмәз) нәтичәдән ибарәтди. О јетим сәннилә чәнкү чидала чыха билмәмәсенин бәс сәбәби нә-

³ Һ. Бајрамов. Көстәрilmән әсәр, сәh. 73.

дир? Сэбээн, даана догрусу, сэбэблэри бундан ибарэтийр кий, сөнин пуулун чохдур, голлу-ганадлысан, архан, көмөжин гүввэтлийдир.

IV. ЗАМАН ЭЛАГЭСИ

Заман элагэли табесиз мүрэkkэб чүмлэлэр дээ ифадэ өтдиклэри фикрин өнгөтэлийи, кенишилийн илэ фэрглэнир. Белэ чүмлэлэр формалашаркэн заман амлајышы ики чөхтдэн өзүнү өстэрэрийр. Заман элагэли табесиз мүрэkkэб чүмлэлэрийн тэркиб һиссэлэри яа өнгизаманлылыг, яа да ардычыллыг эсасында бирлэшир.

1. Өнгизаманлылыг элагэси

Өнгизаманлылыг эсасында яранан заман элагэли табесиз мүрэkkэб чүмлэлэр яа интонасија, яа да интонасија вэ «вэ» бирлэшдирч баглајычы васитэсилэ дүзэлир. Тэркиб һиссэлэрийн хэбэрлэри ислэ мүхтэлиф заманларда ола билир. Бу, һөмийн элагэ илэ яранан чүмлэлэрийн мэ'на зэнкилийнэ сэбээ болан амиллэрдэн бири кими өхөмийжтэлийдир.

Заман элагэснинь бу нөвүү илэ элагэж кирэн вэ табесиз мүрэkkэб чүмлэни өмөлэ өтдирэн тэркиб һиссэлэрийн верилэн мэ'лумат, баш верэн өхвалат өз мээмунлары етибары илэ башга-башга шејлэр олса да, бунларын баш вердији заман ени вахта, һэттэ ени ана тэсадуф өтдийиндэн бунлар арасында элагэ дээ чох сых олур. Фикримизи эсасландырмаг үчүн белэ бир чүмлэни көтүрэж:

«Мал-гара өзүнү өлжэлийэ вериб өлжэйир, гушлар будагларда кизлэнир, итлэр диллэрийн бир гарыш чыхарараг лэхлэйирди» (М. С. Ордубади. «Кизли Бакы»).

Көрүндүүжүү кими, бу табесиз мүрэkkэб чүмлэ үч садэ чүмлэни өнгизаманлылыг эсасында мэ'на элагэснндэн яранмышдыр. «Мал-гаранын өзүнү өлжэлийэ вериб өлжемэси» дээ, гушларын будагларда кизлэнмэси» вэ «итлэрийн... лэхлэмэси» дээ исти күнүн бир анында баш вердијиндэн, һөмийн чүмлэлэрийн (тэркиб һиссэлэрийн) јерлэрийн асанлыглаж дээшишмэж мүмкүн дүр. «Догрудан да, бу чүмлэни: Гушлар будагларда кизлэнир, итлэр дилини бир гарыш чыхарараг лэхлэйир, мал-гара өзүнү өлжэлийэ вериб өлжэйирди, — шэклиндэ гурсаг мэ'наја, мэзмуна өч бир хэлэл өлжмэз.

Бу мэ'на элагэси илэ дүзэлэн табесиз мүрэkkэб чүмлэлэрийн компонентлэри фе'лийн мүхтэлиф заманлары илэ ифадэ олуна билир (Жэ'ни һэр ики компонент шүүнди, нэгли вэ с. заманларда кэлэ билэр).

а) Шүүнди кечмиш заманда:

«Хорузлар бандады, тоууглар тардан төкүлдү, гапыларда мал-гара мэлэшмэж башлады» (И. Шыхлы. «Дэли Күр»),

«Гапы ачылды, Гэнирэ өлиндэ бөյүк паднос ичэри кирди» (Т. Һүснэгов. «Инсан душунур»).

Кэтирдийжимиз мисалларда шүүнди кечмиш заман фе'ллэри илэ ифадэ олунмуш хэбэрлэри мэхэз өнгизаманлылыг элагэснэ киррээрэж, табесиз мүрэkkэб чүмлэ յаратмышдыр.

Шүүнди кечмиш заман фе'ли илэ ифадэ олунмуш хэбэрлэри, эслиндэ, шүүнди кечмиш заманы дејил, индикэ заманы билдирдикдэ, тэркиб һиссэлэрийндэн биринин (сонунчуну) хэбэри дүшүүр, мэсэлэн:

«— Һэмзэ... О аланда саваб олду, мэн аланда үнэхүү?» (Ч. Чаббарлы. «Вэфалы Сэрийжэ»).

Ч. Чаббарлыны «Вэфалы Сэрийжэ» яхуд јаш ичиндэ үзүүлүш драмында Һэмзэ илэ онун оғлу Мэхэррэм арасында кедэн бир мукалимдэ оғлу атасына дејэндэ ки, Сэрийжэни Рүстэмдэн аյрыб зор илэ Гурбана вермэж «күнәни-кэбирийдир», Һэмзэ јухарыдакы чавабы верири. Белэликлэ дээ, икинчи тэркиб һиссэдэ үнэхүү сөзүнүн јанында ишлэнмэли олан олду көмөкчийн фе'лини ихтисара дүшмэнснэ имкан јараимыш олур.

б) нэгли кечмиш заманда:

«Бу замандаа етибарэн газма ишлэри сур'этлэ артмыш, бир чох јердэ зэнкин нефт јатаглары ишэ салынмышдыр» (Н. Мели. «Абшерон»).

Бу табесиз мүрэkkэб чүмлэни тэркиб һиссэлэрийн хэбэрлэри дээ (артмыш, ишэ салынмышдыр) нэгли кечмиш заманла ифадэ олунмуш вэ сонунчу хэбэрийн «дыр» хэбэр шэкилчиси, биринчи хэбэрэ дээ анд олмушдур.

в) индикэ заманда:

Тэркиб һиссэлэрийн хэбэрлэри индикэ заман фе'ллэри илэ ифадэ олунан вэ өнгизаманлылыг эсасында мэ'на элагэсн илэ яранан табесиз мүрэkkэб чүмлэлэр үслүү нөгтэй-нэзэрийндэн даана мараглыдыр. Бу, тэркиб һиссэлэрийн хэбэрлэрийн ихтисары илэ сых элагэдардыр. Хэбэрлэрийн ихтисары ислэ фе'ли хэбэрли чүмлэлэрийн тэркиб һиссэдэ баш верэ билир; мэсэлэн:

«Арвад да гуллуг елэйир, гыз да» (С. Рэмман. Сеч. эсэр. I ч.).

«Габагда сэдр кениш-кениш аддымлајыр, далынча да биз» (Мирзэ Мұштар. «Тәбәссүмләр јашадыр»).

Тэркиб һиссэлэрийн хэбэрлэри ислэ хэбэр олдугда ислэ ихтисар анчаг хэбэр шэкилчиснэдэ баш верири. Бу наалда чүмлэдэ фе'ли иштирак етмэсэ дээ, хэбэрлэри индикэ заманы билдирir, мэсэлэн:

«Үрэжимдэ фикрин, дилимдэ адындыр» (Ч. Чаббарлы. «Вэфалы Сэрийжэ»).

г) гејри-гэти кэлэчэк заманда:

«— Ыэмзэ... нә дил биләр, нә додаг» (Ч. Чаббарлы. «Вә-
фалы Сәрийјә»).

«Әл-әли јујар, әл дә үзү» (Аталар сөзү).

Еңизаманлылыг әлагәси әсасында јаранан белә табесиз мүрәккәб чүмләләрдә тәркиб һиссәләрин хәбәрләри гејри-гәти кәләчәк заманда ифадә едилүр вә икинчи тәркиб һиссәнин хәбәри ихтисара дүшмәклә, чүмләдә мүәjjән бир јыгчамлыг вә сәлислик јараныр. Белә чүмләләрин бөյүк әксәрийјәти аталар сөзү, зәрбулмәсәл һаляна дүшмүшдүр. Ашағыдақы чүмләләр, бу өчәтдән мараглыдыр:

«Борч вермәклә түкәнәр, јол кетмәклә».

«Дивары нәм јыхар, инсаны гәм» (Аталар сөзү).

Г) Тәркиб һиссәләрин хәбәрләри фе'лин хәбәр формасынын һекаяси илә ифадә олунаркән бириңчи тәркиб һиссәси вә ја илк тәркиб һиссәләрин хәбәриндә «иди» әдаты ја бунун шәкилчиләшиш варианты олан ды, ди, ду, ду ихтисара дүшүр, анчаг сонунчы тәркиб һиссәнин хәбәриндә сахланыр вә бу, о бириләр дә аид олур, мәсәлән:

«Онун боју узун, әлләри түкүлү вә гарә, симасы чидди вә гәзәбли иди» (М. Ибраһимов. «Кәләчәк күн»).

«Белә ки, бурада аланын да, сатанын да аjdын дәсти-хәтти, тәсдиг едән идарәнин дәјирмә мөһүру вар иди» (С. Рәһимов. «Сачлы»).

«Боран күчәдә ач түрд кими улајыр, сојуг тылынч кими кәсир... гар шиддәтлә сәнирди» (Мир Чәлал. «Бир кәнчин манифести»).

Мисалларымызын, демәк олар ки, һамысында сон тәркиб һиссәнин хәбәриндә ишләнмиш иди (ды, ди, ду, ду) әдаты, мұвағиғ олараг әввәлки тәркиб һиссәләринин хәбәрләринә дә (узунду, гар иди, чидди иди, вар иди, улајырды, кәсири, мұ-
әллимлик едири) анддир.

«Мәшәдібәй Шаумјана бахыр, о да фикирли-фикарлы қә-
зинирди» (Н. Менди. «Сәнәр»).

«Күлнисә хала бош әлини һавада јелләј-јелләј о нә исә-
тызғын һалда деир, о бири арвад тәәмчүб ичиндә динләйир-
ди» (И. Әфәндијев. «Дағлар архасында үч дост») кими чүмләләр дә өз үслуби хүсусијәтләринә көрә, ейни илә јуха-
рыдақы мисаллардакы кимидир.

Мұасир әдәби дилимизин, демәк олар ки, бүтүн үслубла-
рында ихтисарын бу щәклиндән кениш мигјасда истифадә олунмагдадыр. Азәрбајҹан дилинин индикى шишишаф мәрһәлә-
си елә бир сәвијијәдәдир ки, бу чүр ихтисар иәнинки бир, һәтта бир неча тәркиб һиссәдә дә апарыла биләр; мәсәлән:

«Кәндін мәтәбәр адамлары мүтәккәје дирсәкләниб дин-
чәлир, чаванлар атларыны чапыбы, әјри ѡолларда өтүшир, гыз-

кәлин булагдан су кәтириб чај тәдарүкүнә башлајырды» (И.
Шыхлы. «Дәли Күр»).

Д) Тәркиб һиссәләри бағлајан интонасија вә бағлајычы-
лардан башга, мә'наны даһа да габарыг шәкилдә ифадә етмәк
мәгсәди илә «ејни заманда», «бу заман», «бу әснада», «бу һал-
да», «аз кечмәмиш» кими заман зәрфликләри дә ишләнир.

«Мұвағиғ мисаллар беләдир:

«Нисә ханым гүссәдән аһ чәкир, бу һалда гапы ачылыр»
(М. Ф. Ахундов. «Ләнкәран ханынын вәзири»).

Бу вахт атам мәпим жаздыгларымы нәзәрдән кечирди, ейни заманда, анам мәктәб формамы кәтириб, кәтилин үстүнә гој-
ду.

«Лампалар јананда Бәһлүл бизә қәлди, аз кечмәмиш Ва-
һид илә Илгар күлә-күлә ичәри кирдиләр». (Данышыгдан).

Бу чүмләләrin тәркиб һиссәләри арасында заман әла-
гәси, илк нәзәрдә, ардычыллыг әлагәсина охшаса да, һәги-
тәтдә бурада бир еңизаманлылыг мә'насынын оллуғу шубһә-
сиздир. Тәркиб һиссәләри бир-биринә бағлајан «бу һалда», «еј-
ни заманда» вә «аз кечмәмиш» кими зәрфликләрә қәлдикдә,
бунларын һәр бири охучунун ја динләйичинин диггәтини табе-
сиз мүрәккәб чүмләнин икinci тәркиб һиссәсінә чәлб едир.
Белә чүмләләрин үслуби әһәмијәттә дә мәһз бундан ибәрәтдир.
Айры-айры тәркиб һиссәләрдәki ишин, һәрәкәтин баш вердији
вахт исә еләдир ки, бунларын ичрасыны һеч чүр аյырмаг ол-
мур (Сонунчы чүмләдән башга). Белә ки, Нисә ханымын аһ
чәкмәси гапынын ачылмасы илә, атамын мәпим жаздыглары-
мы нәзәрдән кечирмәси, анамын мәктәб формамы кәтириб кә-
тилин үстүнә гојмасы илә ейни вахта тәсадүф едир. Бу тәркиб һиссәләри чүмләдәки јерләрини асанлыгla дәжишдирмәк
мүмкүндүр.

2. Ардычыллыг әлагәси:

Ардычыллыг әсасында јаранан заман әлагәли табесиз мү-
рәккәб чүмләләрлә еңизаманлылыг әсасында јаранан чүмлә-
ләр арасында кәзә чарпан бир фәрг јохдур. Әсас фәрг исә јал-
ныз бурасынадыр ки, ардычыллыг әсасында әлагәје кирән
тәркиб һиссәләрдә ифадә олунмуш иш вә ја һәрәкәтин за-
манлары арасында, соҳ кичик дә олса, һәр һалда мүәjjән чүз'и
бир фәрг мөвчүлдүр. Белә чүмләләр арасындағы фәрг о гәдәр
әһәмијәтсиздир ки, бунлар һеч бир грамматик шәкилчи илә
көстәрилмир дә.

Бүтөвлүкдә табесиз мүрәккәб чүмләдә ифадә олунмуш фик-
рни мәнтиғлиji вә аждынлығы учүн тәркиб һиссәләриңи сырасы
хүсуси әһәмијәттә кәсб едир. Еңизаманлылыг билдирип тәркиб
һиссәләрдән фәргли олараг, бунларын сырасыны дәжишмәк
олмаз.

«Тәзәчә чүчөрөн отларын үстүндө сүфәр ачылды, јемәкләр, дүзүлдү».

«Дәмир тәкәрләр сүмүк кими бәркимиш торпаг ѡолда тагылдаја-тагылдаја дијирләнди, арабаја јүкләнмиш јарпаг галасы ҳышылдајыб титрәди» (Т. Һүсейнов. «Инсан душунүр»).

Ардычыллыг әсасында әлагәјө кирән бу тәркиб һиссәләрин һеч бириниң јерини дәјишмәк мүмкүн дејилдир. Белә бир әмәлийјат апарыларса, һеч шубхәсиз, бүтөвлүкдә табесиз мүрәккәб чүмләнин мә'насы бир нөв, мәнтигизилијә қәтириб чыха-рар.

Чүмләнин тәркиб һиссәләри арасында соңра, бундан соңра, соңра да вә б. к. сөzlәр дә ишләнір ки, булар да чүмләдә заман зәрфлији вәзиғесини дашијыр. Бу сөzlәrin ишләнілмәси исә тәркиб һиссәләр арасында ардычыл заман әлагәсина, мәһз ардычыллыг мә'насыны хүсуси бир тәрздә, даһа аյдан вә даһа гуввәтлә чыхмасыны тә'мин едир.

«Биз аудиторијаны тәмизләјиб сәлигәј салдыг, анчаг бундан соңра дәрнәк үзвләри ишә киришдиләр» (Данышыгдан).

Шифаһи данышыгдан мисал қәтириджимиз бу чүмләләrin һәр икисинде тәркиб һиссәләр ардычыллыг әсасында заман әлагәсине кирмишдир. Бириңи чүмләдә **соңра да**, иккичи чүмләдә исә **бундан соңра** сөzlәrinde ибарәт олан заман зәрфликләри исә бу ардычыллығы даһа да әјаниләшдирмиш, чүмләнин мәэмунуна бир айдыныг әлавә стмишдир.

Иккичи һиссә

ТАБЕЛИ МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘЛӘРИН ҮСЛУБИ ХҮСУСИЙЈӘТЛӘРИ

Түркологијада, о чүмләдән Азәрбајҹан дилчилијиндә табели мүрәккәб чүмлә мәсәләси илләрдән бәри елми тәдгигатын мүһум објектләrinde бири олмушдур. Һәлә 40-чы илләрдә чидли елми мубаһисәләрә сәбәб олан табели мүрәккәб чүмлә проблеми (хүсүсөн фе'ли бағлама, фе'ли сифәт вә мәсдәр тәркибләrinin будаг чүмлә һесаб едилиб-едилмәмәси) 1956-чы илдә проф. М. Ш. Ширәлијевин «Вопросы языкоznания» журналында чап етдириди мәгаләсindә¹ өз һәллини тапды.

1963-чу илдә Э. З. Абдуллајев «Мұасир Азәрбајҹан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр» мөвзусунда докторлуг диссертасијасы мұдафиә едәрәк, 1964-чу илдә һәмин әсәрини нәшр етдири². Бу әсәрдә проф. Э. З. Абдуллајев табели мүрәккәб чүмлә мөвзусу этрафында үмумән түркологијада, о чүмләдән Азәрбајҹан дилчилијиндә, һәмчинин рус дилчилијиндә мөвчуд олан бүтүн нәзәријә вә мұлаһизәләри елми тәһлил етди вә будаг чүмләнин 16 нөвүнү қөстәрди. Беләниклә, ҹәсарәтлә демәк олар ки, табели мүрәккәб чүмләни грамматик хүсусијәтләри мүәjjән гәдәр тәдгиг едилиб өјрәнилмишдир.

Табели мүрәккәб чүмләнин үслубч хүсусијәтләринә кәлдикдә, бу саһәдә вәзијјәт тамам башга шәкилдәdir. Азәрбајҹан дилинин үслубијјаты соң дәрәчә аз өјрәнилди кими, онун синтаксиси, хүсүсөн мүрәккәб чүмләләринин үслуби хүсусијәтләри чох аз өјрәнилмишдир.

Анчаг 1970-чи илдә Азәрбајҹан ССР ЕА Дилчилик Институтунун колективи «Азәрбајҹан бәдии дилинин үслубијјаты (очеркләр)»³ вә Ш. В. Юсуфли «Мүрәккәб чүмләнин үслуби хү-

¹ М. Ш. Ширәлијев. Сложноподчиненное предложение в азербайджанском языке. «Вопросы языкоznания», 1956, № 1.

² Э. З. Абдуллајев. Мұасир Азәрбајҹан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр. Азәрб. Дөв. тәдрис-педагожи әдәбијјаты нәшријјаты. Бакы, 1964.

³ Азәрбајҹан бәдии дилинин үслубијјаты (очеркләр), «Елм» нәшријјаты. Бакы, 1970.

Бу чүмләләрин һәр бириндә «орасы», «бурасы» әвәзликләриннән әмәлә кәтириди, үслуби мә'на чаларлығына, даһа дөгрүсү конкретлијә һеч бир сөз ола билмәз.

в) Баш чүмләдә «еләси», «еләләри» ишарә әвәзликләриннән мүбтәда вәзифәсindә ишләнмәс:

«Еләси вар иди ки, әринин гылығына кириб «бир saatlyga» ушағы она тапшырыр, китабларыны көтүрүб дәрсинә тәләсирди» (Мир Чәлал. «Сечилмиш әсәрләри»).

«Еләләри вар ки, фұрсәти әлдән вермәјиб, вар-дөвләт յытыр» (М. Һүсейн. «Үрәк»).

«Еләләри вар ки, сәһәрдән ахшамачан һеј дүртүшдүрүр, амма бир мисгал көкәлмирләр, чүнки үрәкләри дүз дејил». (М. Һүсейн. «Үрәк»).

Һәмин чүмләләрдә «еләси», «еләләри» кими ишарә әвәзликләри дә, «б» бәндидә олдуғу кими, мүәйјән конкретлијин җарапнасына сәбәп олур. Бурада охучунун диггәтини чәлб етмәк кими мүһүм амил дә көз јуммаг олмаз.

г) Баш чүмләдә «белә мә'лум олур» бирләшмәсинин әввәлиндә ишләнмиш «белә» ишарә әвәзлиji онун даһа конкретифадәси үчүн шәраит јарадыр вә мүбтәда будаг чүмләсindә шәрә олунан фикри мәһз, бу конкретлик баҳымындан гат-гат тә'сирли едир. Һәм дә охучунун ја динләјичинин диггәти бу мәтләбә даһа гүвәтлә чәлб олунур. Мұвағиғ мисаллар беләдир:

«Амма анамын сөзүндән белә мә'лум олур ки, атам бир адаммыш фәгир, һеч кимнилә иши олмајан, горхаг» (Н. Б. Вәзиров. «Әсәрләри»).

«Ишдән белә мә'лум олур ки, күрдләр бу јавыг вахтдан баш галдырыблар» (Н. Нәrimanov, «Әсәрләри»).

Проф. Э. З. Абдуллаев бу јолла дүзәлән мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдән бәһс едәркән көстәрир ки, «орадан (баш чүмләдән—Э. Б.) «елә», «белә» сөзләриниң чыхардығда чүмләнин мә'насы позулмур, јә'ни чүмлә өз дүзүнлүjүнү сахлајыр⁵.

Биз бу фикирлә тамамилә разылашырыг. Бурадакы «дүзүнлүк» сөзү чох јериндә ишләнмишdir. Һәгигәтән, истәр би-зим мисалларымызыда, истәрсә дә проф. Э. З. Абдуллаевиң көстәрилән әсәрдә кәтириди мисаллардан да ачыг-ајдын көрүнүр ки, елә, белә ишарә әвәзликләрини атандан соңра бу чүмләләр грамматик чәhәтдән там дүзкүн чүмләләр олур. Мүгет:

«Чәнаб... белә мә'лум олур ки, әсир гәтиjjән ѡола кәлмәjә-чәк» (Әбулхәсән. «Достлуг галасы»).

⁵ Э. З. Абдуллаев. Мұасир Азәрбајҹан дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр, Бакы, 1964, сәh. 176.

«Чәнаб... мә'лум олур ки, әсир гәтиjjән ѡола кәлмәjә-чәк»⁶.

Лакин бурада сөһбәт мүгајисә едилән чүмләләrin икинчи вариантынын анчаг грамматик чәhәтдән дүзкүнлүjүндәn кедир. Мәсәләjә үслуб баҳымындан јаңашдыгда исә бириңи варианта чүмләниң мә'насындақы конкретлији һисс етмәмәк мүмкүн дејилдир. Һеч кәс инкар етмәз ки, бириңи варианта чүмләләр мүәллифин фикрини үмуми сурәтдә билдирмәкдәn башга, ejni заманда, онун һәмин мәсәләjә мұнасибәтини дә мүәjijән инчә штрихлә ifadә едә билир. Һәм дә бу һалда оху-чу бир гәдәр инициарда галыр, онун фикри бу мәсәләjә даһа чох јөнәлир.

г) Мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдә будат чүмләдә ишләнән һәр ким, һәр кәс әвәзинә бир кәс бағлајычы сөзү ишләнир. Бу һалда јенә дә чүмләнин мәзмунуна бир конкретлик әлавә олунур; мәсәләn: Бир кәsin мәниммәлә сөзү варса, goj өзү мәниммәлә үзбәүз данышсын.

Бурада конкретләшмә «бир» мигдар сајынын үслуби имканлары һесабына әмәлә кәлмишdir. Шүбhе јохдур ки, бу табели мүрәккәб чүмләнин будаг чүмләсindә сөһбәт конкрет шәкс һаггында кедир. Даһа дөгрүсү, бурадакы конкретлик һәр кәс, һәр ким сөзләринә нисбәтән ifadә олунан конкретликdir.

II. ХӘБӘР БУДАГ ЧҮМЛӘСИНИН ҮСЛУБИ ХҮСУСИJЈӘТЛӘРИ

Азәрбајҹан дилчилијиндә хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр һаггында соhдан бәhс олунур.

1951-чи илдән башлајараг, мәктәб грамматикаларында хәбәр будаг чүмләсi орта мәктәб дәрслиji сәвиijәsinde изah олунур⁷.

Хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр һаггында акад. М. Ш. Ширәлиев вә проф. М. Һ. Һүсейнзадәnin вердикләри бу илkin мә'лumat, сонralar бу саhәdә чалышан дилчи алимләr үчүн бир нөв чыгыр ачмыш олду.

⁶ Чүмләләр Э. З. Абдуллаевиң бурада көстәрилән әсәрindәndir. сәh. 176—177.

⁷ М. Ш. Ширәлиев вә М. Һүсейнзадә. Азәрбајҹан дилинин грамматикасы, II һиссә, синтаксис, Азәрнәшр, Бакы, 1951.